

رسالة فی العشق

ارزیابی تصحیح‌ها و پژوهش‌های آن بر اساس نسخه‌های جدید

سینا مشایخی^{*}، محمدجواد اسماعیلی^۲

چکیده

در این نوشتار تصحیح‌ها و پژوهش‌هایی دربارهٔ رسالة فی العشق با رویکردی انتقادی ارزیابی شده است. اهمیت این رساله به سبب تبیین عشق از منظر فلسفی و بر مبنای فکر ارسطویی است. پیش از این اثر، رساله‌هایی دربارهٔ عشق به شیوهٔ فلسفی از افلاطون و فلوطین و إخوان الصفاء نیز نشر یافته که از لحاظ محتوایی با تعاریف و تقسیم‌بندی‌های ابن‌سینا از عشق متفاوت است. پس از ارزیابی تصحیح‌ها، نسخه‌هایی که مبنای هر تصحیح بود، بررسی شد. نقصان‌های هر پژوهشی که دربارهٔ این رساله بود، بدین صورت ارزیابی شد: الف) عبارات نخستین پنج تصحیح و ضبط مقبول مصححان که در فهم ما از رساله تأثیری به‌سزا دارد؛ واژه‌های الحیة، المغذیة، المدبّرة و المنبعث، به‌جای واژه‌های الحسیة، المعدنیة، المدبّرة و المنیلة؛ ب) بررسی شمار گوناگون نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران (بر اساس گزارش فنخا ۴۵؛ و دنا - ویراست دوم - ۵۴ نسخه) و کتابخانه‌های خارج از ایران (۳۷ نسخه) در تصحیح علمی اهمیت دارد، درحالی‌که مصححان در روزگار خود به نسخه‌هایی که صرفاً در ناحیهٔ جغرافیایی آنها نزدیک بدانها بوده است (تنها ۱۱ نسخه خارج از کتابخانه‌های ایران) استناد کرده‌اند؛ ج) انتخاب نسخهٔ اصل و طبقه‌بندی نسخه‌های هم‌خانواده در تصحیح علمی رساله مهم است. منظور از شیوهٔ ارزیابی با رویکردی انتقادی، بررسی جنبه‌های صوری و محتوایی تصحیح‌های چاپی است که در تحلیل فلسفی رساله نقشی تعیین‌کننده دارد.

کلیدواژه‌ها

ابن‌سینا، تصحیح انتقادی، رسالة فی العشق، نسخه‌شناسی.

۱- نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری فلسفه دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. sina.mashayekhi@modares.ac.ir
۲- استادیار گروه فلسفه مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران. esmaeili@irip.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۶/۲۹

بیان مسئله

این پژوهش در نظر دارد تا با رویکردی انتقادی تصحیح‌های چاپی از رساله فی‌العشق را ارزیابی کند. این رساله تألیف ابن‌سینا و به درخواست شاگردش ابو‌عبدالله معصومی در شرح معنای عشق نگاشته شده است (ابن‌سینا، نسخه شماره ۳/۴۶۴۱، سطر دوم). به لحاظ تقدم و تأخر آثار، این رساله در شمار آثار دورهٔ واپسین عمر ابن‌سینا است (ابن‌سینا، ۱۹۵۳م، ص VIII). اهمیت این رساله به سبب آراء ابن‌سینا دربارهٔ نقش عشق در مفهوم حرکت طبیعی به‌سوی کمال و عشق دو طرفهٔ مبادی عالی و سافل طبیعی به یکدیگر (ابن‌سینا، نسخه شماره ۳/۴۶۴۱، فصل دوم) در مقایسه با دیگر نظریه‌های او در کتاب طبیعیات شفا (ابن‌سینا، ۱۴۰۵هـ ص ۲۶) است. ابن‌سینا در این رساله تبیینی از سریان عشق در مراتب مختلف موجودات (از ماده اولی تا واجب الوجود) به‌دست داده است. تعریف ابن‌سینا از عشق در مراتب هویات و موجودات بنا به مقتضای وجود آنها است. در مراتبی از موجودات، عشق امری غریزی است که در طبیعت آنها و برای وجودیافتن آنها است. ابن‌سینا در ابتدا این‌گونه عشقی را در هویات مدبره تبیین می‌کند، هویاتی که در طبیعت آنها خواست خیر و دوری از شر است. هویات مدبره تدبیرکنندهٔ هویات طبیعی هستند و این عشق به‌سوی خیرمحض است؛ به‌عنوان مثال نفس کل، تدبیرکنندهٔ اجرام فلکی و آنها نیز تدبیرکنندهٔ عالم عناصر هستند (ابن‌سینا، ۱۹۱۹م، ص ۱۳۶). در فصل دوم موجودات بسیطی که حس ندارند بررسی می‌شوند، نظیر هیولا، صورت مقارن ماده و عرض که در این موجودات عشق امری غریزی در طبیعت آنها است که خواست کمال و دوری از شر خاص در آنها به طریق حس نیست، درحالی‌که در پنج جسم بسیط، آتش و هوا و آب و خاک و اثیر^۱، دوری از نقص و خواست کمال توأم با حس است. در چهار عنصری که ضد هم هستند، اگر عنصری بر عنصر دیگر غلبه کرد، پس از رفع مانع، عنصر این رفع‌شدن را حس می‌کند. به نظر ابن‌سینا اگر این حس در برابر مانع نباشد، زمانی که مانعی، میل طبیعی را باطل می‌کند، پس از زائل‌شدن، میل طبیعی باز نمی‌گردد. مثالی که در این باره می‌آورد دربارهٔ طبیعت برودت آب در زمانی است که به‌صورت عارضی گرم شود، امری که مانع طبیعت آن است؛ اما میل طبیعی آب پس از زائل‌شدن مانع تغییر نمی‌کند. ابن‌سینا این میل طبیعی در اجسام بسیط را به‌واسطهٔ حس مانع می‌داند (ابن‌سینا، ۱۴۱۳هـ نمط دوم، فصل ششم و هفتم). عشق در صور نباتی که قوایش برخاسته از قوای معدنی است، امری است که

۱- ابن‌سینا در این رساله، اثیر را نیز در کنار چهار عنصر با عنوان کلی «الأجسام البسیطة الخمسة» نام می‌برد (ابن‌سینا، نسخه

به قوای مغذیه و منمیه و مولده اختصاص می‌یابد و مبدأ شوق آنها برای بقاء وجود آنها است. در حیوانات، عشق چه به صورت طبیعی چه اختیاری، سبب به کمال رساندن و بقای تمام قوای حیوانی است. عشق در انسان به سبب قوه عاقله خواست صورت نیکو (فضیلت خُلق) و اعتدال است. در نفوس الهی بشری و ملکی عشق تصور معقولات به اندازه توان تشبیه به ذات خیر مطلق و انجام افعالی است که ریشه در اعتدال دارد. این عادل بودن در افعال در نفس الهی بشری مانند تحریک نفوس ملکی برای جواهر آسمانی در ابقاء کون و فساد است و در موجود واجب عشق به نفوس متألهی است که به تجلی او و کمالات او (هرچند به طور ناقص) نائل شود. این نحوه نگرش به سریان عشق به عنوان یک خصوصیت عام در تمام موجودات، پیشینه در نگرش ابن سینا در مباحث ارتباط مبادی عالی با سافل (نفس کل با اجسام آسمانی؛ اجرام آسمانی با عناصر عالم کون و فساد؛ و عقل عملی با بدن) دارد (ابن سینا، ۱۴۱۳هـ نمط سوم، فصل دهم). طبق بررسی‌های انجام شده، عمده‌ترین تصحیح‌های چاپی این رساله را می‌توان به پنج گروه تقسیم‌بندی کرد، و چاپ‌های دیگر موجود از این رساله باز نشر همین تصحیح‌ها هستند. منظور از شیوه ارزیابی با رویکردی انتقادی، بررسی جنبه‌های صوری و محتوایی و معنایی تصحیح‌های چاپی است و هدف از این نگرش، تحلیل کاستی‌های موجود در تصحیح‌های انجام‌پذیرفته تا امروز و لزوم به دست‌دادن تصحیحی جامع‌تر از این رساله در تحقیق‌های آتی است. درباره تصحیح ترجمه قدیمی موجود از این رساله، افزون بر ارزیابی‌های یادشده، ترجمه‌های جدید فارسی و انگلیسی و پژوهش‌های فارسی و عربی و لاتین نیز بررسی شده است.

تصحیح‌های چاپی از رساله

۱. رسائل أبي علي الحسين بن عبدالله بن سينا في أسرار الحكمة المشرقية

نخستین بار رساله فی العشق به اهتمام میکائیل بن یحیی مهن در مجموعه رسائل ابي علي الحسين بن عبدالله بن سينا في أسرار الحكمة المشرقية منتشر شد (لیدن: ۱۸۹۴م / ۱۳۱۲ق/ ۱۲۷۲ش). این مجموعه دارای چهار بخش و در یک مجلد با صفحه‌شمار گوناگون برای تصحیح‌ها و ترجمه‌ها به زبان فرانسه است. رساله فی العشق در بخش سوم این مجموعه به همراه رساله فی

۱- به دلیل مقایسه‌هایی که به لحاظ تاریخی از تصحیح‌ها و تحقیقاتی که از این رساله در غرب و جهان عرب و ایران صورت گرفته است، تاریخ میلادی و قمری و شمسی ذکر می‌شود.

مهیة الصلوة و کتاب فی معنی الزیارة و کیفیة تأثیرها و رسالته فی دفع النعم من الموت، قرار دارد. در همین مجموعه، ترجمه رساله به صورت خلاصه به زبان فرانسه آمده است.^۱ مهران مقدمه‌ای به زبان فرانسه برای هر چهار بخش این مجموعه نگاشته است. او در ابتدای ترجمه فرانسه رساله فی‌العشق این رساله را از آراء فلوطین متأثر دانسته است. براساس اطلاعات مندرج در پانوشتی

که مرتبط با عنوان رساله است، مشخص می‌شود که رساله بر اساس دو نسخه تصحیح شده است:

۱. کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱، بدون تاریخ کتابت (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.447)

۲. کتابخانه موزه آسیاتک سن‌پترزبورگ، شماره ۹۴، بدون تاریخ کتابت (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.94)

البته پس از چاپ این مجموعه، مصحح به نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن هلند به شماره ۱۴۸۰ (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.33-34) دست یافته و به‌طور جداگانه نسخه تصحیح‌شده خویش را با نسخه مزبور تطبیق داده و موارد اختلاف را برشمرده است؛ بنابراین هرچند تصحیح علمی رساله براساس دو نسخه به طبع رسیده است، اما ذکر تفاوت‌های نسخه سوم امکان دسترسی به محتوای نسخه لیدن را برای محققان بعدی فراهم می‌کند. حلمی ضیاء اولکن ایراداتی را بر این تصحیح وارد، و عمده‌ترین دلیل انجام تصحیح دوباره این رساله را به‌دست احمد آتش، همین ایراد قدمت نسخه‌ها می‌داند؛ زیرا از این رساله نسخه‌های قدیمی‌تر مانند نسخه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ و تاریخ کتابت ۵۷۶ق^۲ وجود دارد. در تصحیح انجام‌شده اطلاعاتی درباره تطبیق سطرها و صفحات با اصل نسخه‌ها نیامده است. موارد اختلاف میان نسخه‌ها به‌صورت ارجاع در پانویس هر صفحه و با عبارات مخفف st.P برای نسخه سن‌پترزبورگ و B.M برای نسخه موزه بریتانیا مشخص شده است. در بخشی مجزا این تصحیح با نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن مقابله شده و اختلافات براساس شماره صفحه و سطرهای نسخه تصحیح‌شده، ارجاع داده شده است؛ اما اشکال عمده این تصحیح، علاوه بر توجه‌نداشتن به قدمت نسخه‌ها، استفاده مصحح از دو نسخه هم‌خانواده است. براساس طبقه‌بندی نسخه‌های موجود از این رساله و تحلیل اختلافات عمده میان آنها، به بیش از دو خانواده از این نسخه‌ها می‌توان اشاره کرد. هم‌خانواده بودن نسخه‌ها را می‌توان براساس تطبیق

۱- همین ویراست به همراه ترجمه روسی در مجموعه Serebrykov, C.B., Traktat Ibn Siny. o lyubvi در تفلیس، به سال ۱۹۷۶م منتشر شده است.

۲- تاریخ ضبط‌شده در انتهای نسخه ۵۷۶هـ است، اما در فهرست کتب خطی تاریخ نسخه ۵۷۹هـ آمده است.

جملات ابتدایی این دو نسخه دریافت؛ به‌عنوان مثال: فأجبتک، الحیة، مغذیة، المنبعث، شوقاً، غیر الحیة؛ که تفاوتی در این دو نسخه ندارد، در نسخه‌های غیرهم خانواده با این دو نسخه چنین‌اند: فأطلبتک، الحسیة، معدنیة، المنیلة و توقاناً یا شوقان، غیر الحسیة.

نمی‌توان پذیرفت که قدمت، دلیل انتخاب این نسخه‌ها در این تصحیح بوده است؛ زیرا کاتبان این دو نسخه در محل اختلاف واژه‌ها در مقایسه با دیگر نسخه‌ها، واژه‌هایی را برگزیده‌اند که در نسخه‌های کهن‌تر استفاده نشده است. با توجه به اینکه مصحح برای تصحیح رساله‌های دیگر این مجموعه نظیر *رسالة فی مهیة الصلوة* از نسخه‌های موجود در موزه بریتانیا و سن‌پترزبورگ استفاده کرده، می‌توان نتیجه گرفت که تنها ملاک مصحح برای برگزیدن این نسخه‌ها، دسترسی او به این نسخه‌ها بوده است. سه مورد مذکور از مهم‌ترین اشکالات وارد بر تصحیح چاپ مهران قلمداد می‌شوند. به‌زعم برخی از محققان، چاپ کتاب *رسائل عرفانی* اثر نامطلوبی در تبیین و تحلیل *رسالة فی العشق* داشته است؛ زیرا جمع‌آوری این رساله ذیل عنوان *رسائل عرفانی* سبب شد که محققان بعدی طبقه‌بندی ارائه‌شده از سوی مهران را امری مؤید برای عرفانی‌بودن این رساله تلقی کنند (Anwar, 2003, p.331-345)؛ درحالی‌که چنین امری صرفاً پیشنهاد مهران بوده و خود ابن‌سینا به چنین تقسیم‌بندی‌هایی مقید نبوده است.

مترجم در ترجمه فرانسوی این رساله معادل‌هایی گاه مناسب و گاه نامناسب برای اصطلاحات آورده است. مهم‌ترین اشکال این ترجمه آن بود که در تصحیح، از میان واژگان مختلف در نسخه‌ها، واژه نادرست انتخاب شده بود. به‌عنوان مثال در تصحیح مهران در اصطلاح *بساط غیر الحسیة*، به‌جای واژه صحیح *حسیة*، واژه *الحیة* و در اصطلاح *نوات قواها المعدنیة*، به‌جای واژه صحیح *المعدنیة*، واژه *المتغذیة* انتخاب شده است. بر این اساس مهران این اصطلاحات را نیز به اشتباه ترجمه کرده است.

۲. جامع البدائع

این تصحیح از *رسالة فی العشق* در مجموعه‌ای با عنوان *جامع البدائع* توسط محیی‌الدین صبری الکردی انجام شده است (ابن‌سینا، ۱۳۳۵). این مجموعه به چاپ قاهره (۱۹۱۲ م / ۱۳۳۵ ق / ۱۹۹۵ ش) مشهور

و مشتمل بر هجده رساله است که در آن علاوه بر رسائل ابن سینا، مشتمل بر رساله‌هایی از عمر خیام نیز هست. صبری الکردی رساله فی‌العشق را از روی عکس‌های نسخه خطی کتابخانه موزه بریتانیا به شماره ۹۷۸/۱ تصحیح کرده است. باید اشاره کرد که نسخه خطی کتابخانه موزه بریتانیا، در چاپ مهران، یکی از دو نسخه‌های مورد استفاده بوده است. به همین دلیل در این دو تصحیح چاپی تفاوت عمده‌ای مشاهده نمی‌شود و در بررسی جملات همان اشکالات چاپ مهران را دارا است. تنها تفاوت این تصحیح چاپی ابتدای رساله است که چنین آغاز شده: «قال فی الکشکول... المعدنیات والنباتات والحيوان» و این مقدمه در تصحیح چاپی مهران از رساله فی‌العشق وجود ندارد.

بازنشرهای این تصحیح عبارت‌اند: الف) رسائل ابن سینا/استانبول: ۱۴۰۰ هـ/الف/۱۳۵۹؛ ب) جامع البدائع/بیروت: ۱۴۲۵ ق/۱۳۸۳ ش؛ ج) جامع البدائع(۱۴۳۶ ق/۱۳۹۳ ش)؛^۳

۳. رسائل ابن سینا

احمد آتش در مجموعه‌ای به نام رسائل ابن سینا/استانبول: ۱۹۵۳ م/۱۳۷۲ ق/۱۳۳۱ ش، که به همت حلمی ضیاء اولکن چاپ شده، رساله فی‌العشق را تصحیح کرده است. این مجموعه دارای سه بخش است که در بخش سوم آن، رساله به صورت مجزا به نام رساله فی الماهیه‌العشق تصحیح و همچنین به زبان ترکی ترجمه شده است. علاوه بر مقدمه مصحح، حلمی ضیاء اولکن نیز مقدمه‌ای برای این تصحیح و ضرورت انجام آن به زبان فرانسه نگاشته و در آن دلایل اهمیت تصحیح آتش بر دو تصحیح رسائل عرفانی مهران و جامع البدائع را شرح داده است. احمد آتش نیز به زبان ترکی مقدمه‌ای برای رساله نگاشته که در آن موضوعات زیر را بررسی کرده است: الف) ابن سینا و ابوعبدالله

۱- دانشگاه استانبول، ۲۳ رساله از رساله‌های ابن سینا را در مجموعه‌ای به نام رسائل ابن سینا بازنشر کرد. بعدها نیز محسن بیدارفر این رساله‌ها را طبق جمع‌آوری دانشگاه استانبول به طبع رساند. در این مجموعه، رساله فی‌العشق از روی تصحیح چاپی صبری الکردی است.

۲- محمدحسن محمدحسن إسماعیل در مجموعه‌ای با عنوان جامع البدائع، رساله فی‌العشق را بازنشر کرد. در مجموعه اخیر منحصراً رسائل ابن سینا(مجموعاً ۱۷ رساله) در موضوعات مختلف فلسفی از روی جامع البدائع چاپ قاهره انتخاب و بازنشر شده است.

۳- یوسف بیگ باباپور رساله فی‌العشق را به همراه ۱۲ رساله از رسائل مرتبط با ابن سینا که بیشتر در تصحیح چاپ قاهره به طبع رسیده بود، در کتابی با عنوان جامع البدائع انتخاب و بازنشر کرد.

معصومی - که رساله برای او نگاشته شده است؛ ب) تاریخ نگارش رساله؛ ج) تحلیل مختصری از رساله؛ د) ابن‌سینا و فلوطین و افلاطون؛ ه) نسخه‌های رساله فی ماهیة العشق؛ و) گفتاری درباره ترجمه؛ در پی این مقدمه، ترجمه رساله و اصل تصحیح شده آن آورده شده است. احمد آتش برای تصحیح این رساله از پنج نسخه خطی و همچنین نسخه‌های استفاده‌شده در چاپ رسائل عرفانی مهران استفاده کرده است.

نسخه‌ها عبارت‌اند از:

۱. نسخه کتابخانه اونیورسیتته، شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ق.

۲. نسخه کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۴۸۰۱، تاریخ کتابت ۴۸ق.

۳. نسخه کتابخانه اسعد افندی، شماره ۳۶۸۸، تاریخ کتابت ۷۳۷ق.

۴. نسخه کتابخانه احمد ثالث، شماره ۱۵۸۵، تاریخ کتابت ۹۱۴ق.

۵. نسخه کتابخانه اونیورسیتته، شماره ۴۳۹۰، تاریخ کتابت ۹۲۰ق.

آتش بیان می‌کند که بررسی نسخه بدل‌ها و مقایسه علمی نشان می‌دهد که سه خانواده نسخه از این رساله وجود دارد: ۱. دو نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ و ۴۳۹۰؛ ۲. نسخه اسعد افندی و احمد ثالث و ایاصوفیه و نسخه‌هایی که در تصحیح مهران آمده است؛ ۳. حاشیه‌های ذکرشده در نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱. بر اساس تصحیح آتش ورق پشت و روی نسخه با حروف a و b و شماره صفحه نسخه نیز در کنارش مرقوم شده است. شماره سطر نسخه نیز در متن مشخص است. آتش برای نسخه‌ها نیز علامت‌های اختصاری به کار برده و از ارجاع پانویس برای تفاوت واژگانی، براساس سطرهای نسخه‌ها، سود برده است. تصحیح، مشکول (اعراب‌گذاری شده) است و اعراب‌گذاری‌ها از لحاظ نحوی صحیح و در برخی موارد از نظر محتوایی اشتباه است؛ به‌عنوان مثال هویات مدبره، که هویات مدبره صحیح است.

در نگاه نخست، به کار بردن نام رساله به‌عنوان رساله فی ماهیة العشق تأمل‌پذیر است؛ زیرا در فهرستی که جوزجانی^۱ (Gohlman, 1974, p.112) و ابن‌ابی‌اصیبعه (۲۰۰۱م، ج ۱، ص ۴۵۸) از آثار ابن‌سینا بیان می‌کنند، عنوان رساله فی العشق ذکر شده است. همچنین در ابتدای نسخه‌ها - به‌جز نسخه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱- نیز عنوان ماهیة دیده نمی‌شود. خود آتش نیز در زمینه به‌کار بردن این عنوان توضیحی نیاورده است. مهم‌ترین ایراد تصحیح آتش در انتخاب واژگانی است که از بین

۱- ویلیام گلن (Gohlman) در کتاب خود در زندگانی ابن‌سینا تصحیحی از کتاب جوزجانی آورده است.

اختلاف نسخه‌ها انتخاب کرده و توجهی به اصطلاح بودن آنها در فلسفه ابن سینا نکرده است؛ به عنوان مثال در اصطلاح *بساط غیر الحسیّ*، به جای واژه *صحيح الحسیّ*، واژه *الحیّ* و در اصطلاح *ذوات قواها معدنیّه*، به جای واژه *صحيح معدنیّه*، واژه *معدنیّه* انتخاب شده است. ایراد دیگر، اصل قرار ندادن یکی از نسخه‌ها برای تصحیح است. آتش در تصحیح خویش از حاشیه‌های نسخه‌ها نیز ذکری به میان نیاورده است؛ به عنوان مثال او به جای واژه *المنیله* واژه *المنالته* را برگزیده که کاتب نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ در حاشیه به عنوان نسخه بدل ذکر کرده و در هیچ نسخه دیگری تکرار نشده است.

ضیاء اولکن دلایلی را برای کامل تر و مناسب تر بودن این تصحیح از دو تصحیح پیشین می‌آورد: الف) در تصحیح مه‌رن تنها از دو نسخه نسبتاً معتبر استفاده شده است که به سبب غلط‌های املائی، بر ترجمه فرانسوی آن نیز تأثیر گذاشته است؛ ب) فقدان توضیح تاریخی و فلسفی در باب متن و بسنده کردن به این موضوع که «به نظر می‌رسد عمدتاً مبتنی بر آموزه‌های فلوطین باشد»، در حالی که بر اساس متن رساله، نظریه ابن سینا درباره عشق، نه ارسطویی است، نه افلاطونی، و نوافلاطونی؛ زیرا فلوطین درباره عشق به شرح آرای افلاطون پرداخته، بنابراین آرای ابن سینا نمی‌تواند صرفاً از عقاید نوافلاطونی نشأت گرفته باشد. شاهد مثال او درباره تفاوت آرای ابن سینا با افلاطون نیز، تأکید ابن سینا بر ساری بودن عشق در جانداران و غیرجانداران است، امری که در آراء افلاطون، عشق صرفاً در جانداران ساری است (ابن سینا، ۱۹۵۳م، ص III). حلمی ضیاء اولکن در ادامه به ریشه‌های اندیشه ابن سینا درباره عشق در سنت فلسفه اسلامی توجه می‌کند و از *فصوص الحکم* فارابی در این زمینه شواهدی را نقل می‌کند. امروزه برخی از محققان نظیر پل کراوس، محمدتقی دانش‌پژوه و دیگران در صحت انتساب این کتاب به فارابی تردید کرده‌اند (نعمانی‌طیبی، ۱۳۸۹، ص ۴۵) و منسوب بودن آن به شاگردان ابن سینا را دارای شواهد قوی‌تری می‌دانند؛ بنابراین براساس این موضوع نیز شباهت آرای ابن سینا در *رساله فی‌العشق* با *فصوص الحکم* را می‌توان چنین تبیین کرد که این کتاب در مکتب فکری ابن سینا است. همچنین به سادگی نمی‌توان سنت ارسطویی و افلاطونی و رواقی و نوافلاطونی را در آرای ابن سینا درباره عشق نادیده گرفت؛ بنابراین قضاوت‌های ضیاء اولکن در تأیید تفسیر تاریخی و فلسفی تصحیح آتش به نوعی شتابزده و غیرتخصصی است.

بازنشرهای این تصحیح عبارت‌اند از:

الف) ابن‌سینا و عرفان با رساله فی ماهیة العشق (روان‌فرهادی و سمندر غوریانی، ۱۳۵۹)؛^۱

ب) رساله فی ماهیة العشق (هنداوی: ۲۰۱۷م)؛^۲

ج) رساله فی ماهیة العشق (وكالة الصحافة العربية، ۲۰۲۰م).^۳

۴. التفسیر القرآنی و اللغة الصوفیة فی فلسفة ابن‌سینا

حسن عاصی در مجموعه‌ای به نام تفسیر قرآنی و لغت صوفیه در فلسفه ابن‌سینا/بیروت: ۱۹۸۳م/ ۱۴۰۳ق/ ۱۳۶۱ش)، رساله فی العشق را تصحیح کرده است. در این مجموعه، رسائلی انتخاب شده که مرتبط با تفاسیر قرآنی و نظریه‌های صوفیانه ابن‌سینا است. رساله فی العشق با عنوان «فی العشق»، ششمین رساله تصحیح‌شده در این مجموعه و ذیل آثار صوفیانه ابن‌سینا آمده است. مصحح دلیل مشخصی برای قرارگرفتن این رساله در شمار آثار صوفیانه نمی‌آورد. به نظر می‌رسد دلیل انتخاب این رساله ذیل آثار صوفیانه، تأثیرپذیری مصحح از شیوه طبقه‌بندی مه‌رن باشد. مصحح در مقدمه‌ای که برای این تصحیح نگاشته، نسخه‌های استفاده‌شده در این تصحیح را ذکر می‌کند که عبارت‌اند از سه نسخه خطی:

۱. کتابخانه نور عثمانیه، شماره ۴۸۹۴/۱۲، بدون تاریخ کتابت.

۲. کتابخانه احمد ثالث، شماره ۳۴۴۷/۹، تاریخ کتابت سده دهم هجری قمری.

۱- عبدالغفور روان‌فرهادی و عبدالله سمندر غوریانی در مجموعه‌ای به نام ابن‌سینا و عرفان با رساله فی ماهیة العشق، مقالاتی مرتبط با نگرش‌های عرفانی ابن‌سینا درباره مفهوم عشق و تصحیح رساله فی العشق به همراه ترجمه فارسی آن را جمع‌آوری کرده‌اند. این مجموعه را آکادمی علوم جمهوری افغانستان به چاپ رسانده است. روان‌فرهادی در این مجموعه علاوه بر بازنشر تصحیح رساله فی ماهیة العشق براساس تصحیح چاپ آتش، ترجمه‌ای فارسی به همراه عبدالله سمندر غوریانی، از این رساله انجام داده است.

۲- ناشری به نام هنداوی، کتابی با همان عنوان رساله فی الماهیة العشق از روی تصحیح آتش، به صورت الکترونیکی منتشر کرده است. از آنجاکه این چاپ بدون مقدمه است، اطلاعاتی درباره نسخه و مصحح در آن ذکر نشده، اما به واسطه مقایسه این کتاب با تصحیح‌های چاپی، این نتیجه به دست می‌آید که از روی تصحیح احمد آتش بازنشر شده است.

In: <https://www.hindawi.org/books/53714184/> (2020/01/07)

۳- انتشارات وكالة الصحافة العربية نیز رساله را با عنوان رساله فی ماهیة العشق براساس تصحیح آتش به صورت الکترونیکی منتشر کرده است. این کتاب نیز بدون مقدمه است و تنها براساس تطبیق آن با تصحیح‌های چاپی، می‌توان دریافت که از روی تصحیح آتش بازنشر شده است.

In: <https://bookapa.com/list-books/-3481.html/> (2020/01/07)

۳. کتابخانه‌ی الظاهریه، شماره ۵۴۳۳، بدون تاریخ کتابت.

و مقابله‌ی آنها با نسخه‌های چاپ شده در تصحیح *رسالة فی العشق* در رسائل عرفانی مهرن؛ یعنی:

۱. کتابخانه‌ی موزه‌ی بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱

۲. کتابخانه‌ی موزه‌ی آسیاتک سن پترزبورگ، شماره ۹۴

مصحح در مقدمه صرفاً نسخه‌ها را معرفی کرده، بنابراین درباره‌ی ترجیح نسخه‌ها برای این تصحیح و دلایل این انتخاب توضیحی نداده است. براساس اطلاعاتی که درباره‌ی دو نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه به شماره ۴۸۹۴/۱۲ و کتابخانه‌ی احمد الثالث به شماره ۳۴۴۷/۹ وجود دارد، نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه بدون تاریخ و نسخه‌ی کتابخانه‌ی احمد الثالث به سده‌ی دهم هجری باز می‌گردد، نسخه‌ی الظاهریه نیز بدون تاریخ است. مصحح، سعی کرده تغییرات نسخه‌ها را به صورت پانویس مشخص کند و ارجاع دهد. براساس نسخه‌هایی که استفاده شده، تغییرات میان چند خانواده‌ی نسخه‌ها لحاظ و دیده می‌شود. به‌عنوان مثال در مورد اختلاف خانواده‌ی نسخه‌ها بر واژه *الحیة* با واژه *الحسیة*، در نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه و کتابخانه‌ی احمد الثالث و کتابخانه‌ی الظاهریه غیرحسیة و نسخه‌ی رسائل مهرن *الحیة* وجود دارد. در اختلاف میان *توقاناً*، *شوقاً* و *شوقان*، در تصحیح حاضر به *توقاناً* و *شوقاً* از نسخه‌های موجود اشاره شده و صرفاً از نسخه‌ای که در آن *شوقان* ذکر شده، استفاده نشده است. مصحح در برخی پانویس‌ها به شرح علمی برخی دشواری‌ها نیز توجه کرده است، به‌عنوان مثال اشاره می‌کند که در نسخه‌ی کتابخانه‌ی الظاهریه، به جای *الفقیه المعصری*، *الفقیه الفضولی* آمده، و او را محمد بن عبدالله بن احمد الفضولی (درگذشته ۴۶۰هـ)، و سپس معصومی از شاگردان ابن سینا معرفی می‌کند (ابن سینا، ۱۹۸۳م، ص ۲۴۳).

مصحح در تصحیح خویش از تصحیح چاپ شده در رسائل عرفانی مهرن استفاده کرده، اما نسبت به استفاده از تصحیح آتش بی‌اعتنا بوده است. از آنجا که تصحیح آتش مبتنی بر نسخه‌های قدیمی‌تر نظیر کتابخانه‌ی اونیورسیتته، شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ق بوده است، بی‌اعتنایی عاصی روشن نیست. اشکالات وارد بر ضبط صحیح که در تصحیح‌های پیشین ذکر شد در این تصحیح نیز وجود دارد. مصحح همچنین به لحاظ مضمونی به تصحیح نپرداخته، به‌عنوان مثال واژه *متغذیه* را به جای واژگان *غذیه* و *المعدنیة* برگزیده است. درحالی‌که در سیاق متن درباره‌ی قواهای نفس نباتی، واژه

معدنیة صحیح‌تر است. مصحح همچنین از حاشیه‌های موجود در نسخه‌ها که ناظر به شرح لغوی یا مضمونی یا اصلاح متن است، غافل بوده است.

۵. رسالة فی العشق

حسین الصدیق و راویسه جاموس در مجموعه‌ای با عنوان *رسالة فی العشق* (دمشق: ۲۰۰۵م / ۱۴۲۵ق) / ۱۳۸۳ش، تصحیحی از رساله به عمل آورده‌اند. این کتاب شامل چهار بخش است: بخش اول مقدمه است و در آن درباره موضوع عشق و ابن‌سینا و چگونگی تصحیح اثر بحث شده است؛ بخش دوم شرح رساله است، که بر اساس فصول مندرج در رساله، برخی از مفاهیم رساله توضیح و تبیین شده است؛ بخش سوم تصحیح رساله و در انتها نتیجه‌گیری است. مصححان در مقدمه دلایل تصحیح دوباره این رساله را به سبب اشکالات تصحیح‌مهرن و انجام‌نیافتن تصحیح بهتری از این رساله بیان کرده‌اند. این تصحیح با مقایسه و تطبیق تصحیح‌مهرن با نسخه خطی مکتبه الأسد دمشق به شماره ۵۴۳۳ (همان نسخه کتابخانه ظاهریه) و جامع البدائع (صبری الکردی) انجام پذیرفته است. مصححان برای انتخاب واژگان صحیح، به شناخت محتوایی خویش از فلسفه ابن‌سینا، به‌ویژه کتاب *نجات استاد*، و در تصحیح، رسم‌الخطها را یکسان کرده‌اند؛ مانند اذاً و إذن، همچنین برخی ترکیب‌های نادرست را که در متن بوده، تغییر نداده‌اند و در جاهایی که برخی کلمات، در نسخه ظاهریه، ناخوانا بودند، در پانویس شکل درست آن را برای خوانش صحیح ارجاع داده‌اند، اعلام و واژگان مهم را نیز برای فهم رساله نیز در پانویس تعریف و توضیح داده شده‌اند.

مصححان نسخه‌های استفاده شده در این تصحیح را چنین معرفی کرده‌اند: ۱. نسخه کتابخانه الأسد، ۲. نسخه مهرن، ۳. نسخه کتابخانه بریتانیا، ۴. نسخه سن‌پترزبورگ، ۵. نسخه لیدن، ۶. نسخه محی‌الدین صبری الکردی (ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰).

تصحیح حاضر به دلیل آنکه مصححان صرفاً از دو تصحیح‌مهرن و جامع البدائع اطلاع داشته‌اند، دارای داده‌های اشتباه است که عبارت است از: الف) نسخه کتابخانه اسد به شماره ۵۴۳۳، همان نسخه کتابخانه ظاهریه به شماره ۵۴۳۳ است که پیش از این عاصی در تصحیح خود از آن استفاده کرده است؛ بنابراین برخلاف نظر مصححان نسخه‌ای جدید نیست؛ ب) تصحیح‌مهرن و صبری الکردی که به‌عنوان دو مرجع نسخه‌ای به آن اشاره شده، تصحیح‌هایی از سه نسخه کتابخانه بریتانیا

و سن‌پترزبورگ و لیدن هستند، بنابراین تصحیح حاضر از روی چهار نسخه انجام شده است که عبارت‌اند از:

۱. کتابخانه‌الظاهریه، شماره ۵۴۳۳، بدون تاریخ کتابت.
۲. کتابخانه‌ موزه بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱، بدون تاریخ کتابت.
۳. کتابخانه‌ موزه آسیاتک سن‌پترزبورگ، شماره ۹۴، بدون تاریخ کتابت.
۴. دانشگاه لیدن هلند، شماره ۱۴۸۰، بدون تاریخ کتابت.

بخش دوم مجموعه، شرح رساله است که در این بخش بر اساس فصول رساله و همگام با آن، معنای جملات و غرض مؤلف از آنها شرح شده است. به‌عنوان مثال در شرح فصل پنجم که درباره‌ عشق ظرفاء و فتیان است، چنین آمده است: «فی الحدیث عن العشق عند الإنسان عامة» که انسان عامه مغایر با مصداق مدنظر مؤلف درباره‌ ظرفاء و فتیان یعنی هنرمندان و جوانمردان است. مصححان و پژوهشگران مصداق هویات مدبره را موجودات ممکن آورده‌اند که در این صورت هویات مدبره عقول را نیز شامل می‌شود، درحالی‌که بنا به قرائت مصححان از هویات مدبره به‌عنوان «هویات تحت تدبیری که نازع به‌سوی کمال و نافر از نقص خاص خویش‌اند»، عقول از این قاعده مستثنی می‌شوند.

بخش سوم مجموعه، تصحیح رساله است. تصحیح، مشکول بوده و اعراب‌گذاری‌ها از لحاظ نحوی صحیح است. در پانویس‌ها تفاوت واژگان در نسخه‌ها با حروف اختصاری مشخص و در تعریف اصطلاحات نیز از کتاب *التعريفات* نوشته شریف علی بن محمد جرجانی استفاده شده است. مصححان به دلیل آنکه نسخه اصل برای تصحیح تعریف نکردند، در انتخاب واژه صحیح در موارد اختلافی به واژگان مصطلح در فلسفه ابن‌سینا توجه داشته‌اند. به‌عنوان مثال ذیل انتخاب برای اصطلاح *غیرالجسمیه* آمده است: «در نسخه مکتبه الأسد، *غیرالحسیه* و در حاشیه تصحیح مهن *غیرالحیه* و دقیق‌ترین واژه در نسخه دانشگاه لیدن است که *الجسمیه* آمده؛ زیرا اصطلاح *غیرالجسمیه* بسیار در تألیفات ابن‌سینا تکرار شده است (ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰). این اصطلاح هرچند در آثار ابن‌سینا تکرار شده، اما اصطلاحی است که در خصوص مبادی غیرجسمانی جسم، مانند نفوس و عقول نیز صادق است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴هـ، ص ۶۰). مصححان درباره‌ انتخاب اصطلاح *نوات قوی*

المغذیة نیز آورده‌اند: «در تصحیح مهرن، ذوات قوه مغذیة است، اما در نسخه مکتبه الأسد، ذوات القوی المعدنیة و در تصحیح جامع‌البدائع، ذوات قوه مغذیة است، اما آنچه آورده‌ایم صحیح است؛ زیرا المعدنیة تحریف‌شده المغذیة است که در فصل سوم یافته می‌شود» (ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰). درباره صحیح بودن واژه المغذیة نیز باید توجه داشت که در فصل سوم عشق در نفس نباتی مورد بحث است و قوه مغذیه تنها یکی از سه قوای نفس نباتی در کنار قوای منمیه و تولید مثل است. بنابراین أخص نمی‌تواند عنوان فصل باشد و عبارت صحیح همان المعدنیة است که متمایزکننده نفس نباتی در گیاهان حاصل آمده از خاک با نفس نباتی حیوانی است.

جدول ارزیابی واژگان تصحیحی

در این بخش براساس اطلاعات به‌دست‌آمده از جملات ابتدایی تصحیح‌ها، موارد اختلافی که تأثیر مفهومی در خوانش رساله دارند، انتخاب و با واژگان ذکرشده در نسخه‌ها مقایسه و ارزیابی شدند. این مقایسه با رجوع به بیش از ۳۰ نسخه از رساله انجام شد که تاریخ کتابت آنها به پیش از سده دهم می‌رسد.

جدول ۰۱. ارزیابی واژگان تصحیحی

ارزیابی	شماره نسخه‌ها	واژگان در نسخه‌ها	واژه تصحیحی	تصحیح‌ها
در چهار نسخه «الفقیه المعصری» ذکر شده، سه نسخه بدون تاریخ و یک نسخه به تاریخ ۹۱۴ق است. براساس فهرست‌های قدیمی رسائل ابن‌سینا، او این رساله را به درخواست المعصومی، شاگرد خویش نوشته است.	(۱۶)، (۶)، (۲۲)، (۶۸)، (۵۲)، (۳۷)، (۴۶)، (۴۴)	الفقیه المعصومی	الفقیه المعصری	مهرن
	۱۷	الفقیه الصوفی	الفقیه المعصری	جامع البدائع
	(۴۳)، (۱۴)، (۱۸)، (۲۴)، (۷۰)، (۷)، (۲۵)	الفقیه الفضولی	الفقیه المعصومی	آتش
	(۶۳)، (۶۵)، (۸)، (۶۴)	الفقیه المعصری	الفقیه المعصری	عاصی
	(۳۹)، (۳۲)، (۲۸)، (۳۱)	الفقیه الحضرمی	الفقیه	الصدیق و

	(۲). (۳۶). (۱۲)	الفقيه	المعصومی	جاموس
	(۷۷)	-		
در تصحیح‌ها واژه الحیة و الجسمیة انتخاب شده، الحیة در ۱۶ نسخه و الجسمیة در پنج نسخه آمده است، اما براساس محتوای «الحسیة» در «جواهر البسیطة غیر الحسیة» و در تمایز با جواهر بسیطة الحسیة (عناصر) مدنظر است.	(۱۷). (۳۲). (۱۶). (۶). (۲۲). (۶۳). (۶۸). (۶۴). (۵۲).	الحیة	الحیة	مهرن
	(۲). (۴۴). (۴۶). (۳۱). (۲۸). (۳۶). (۳۷). (۷۷).		الحیة	جامع البدائع
	(۳۳)	الحسیة	الحیة	آتش
	(۱۸). (۷). (۷۹). (۸). (۶۵). (۳۹). (۴۳).	الجسمیة	الحیة	عاصی
	(۱۲). (۲۵). (۲۴). (۱۴). (۱)		الجسمیة	الصدیق و جاموس
واژه مغذیة ضبطی نادرست است و از نظر مفهومی معدنیة است.	(۱). (۴۳). (۱۸). (۱۶). (۲۴). (۷۹). (۷).	معدنیة	مغذیة	مهرن
	(۲۵). (۴۴). (۳۱). (۳۶). (۳۷)	المغذیة	المغذیة	جامع البدائع
	(۲). (۱۷). (۳۹). (۳۲). (۶). (۲۲). (۶۳). (۶۸). (۶۴).		مغذیة	
	(۱۲). (۲۸). (۷۷). (۵۲)	النباتیة	متغذیة	عاصی
	(۴۶). (۱۴)	المتغذیة	المغذیة	الصدیق و جاموس
(۸). (۶۵)				
واژگان «من جهة قواها المغذیة» انتخاب شده که ضبطی نادرست است و از نظر مفهومی «من	(۲). (۱۷). (۳۹). (۳۲). (۶). (۲۲). (۶۳). (۶۸). (۶۴).	من جهة قوى	من جهة	مهرن
	(۱۲). (۴۶). (۲۸). (۷۷). (۵۲). (۶۴)	- قواها - المغذیه	قواها المغذیة	جامع البدائع
			من جهة قواها المغذیة	

جته قواها المعدنية» صحيح است.	(۱). (۱۸). (۱۶). (۲۴). (۷۹). (۷). (۳۷). (۳۶). (۳۱). (۴۴). (۲۵)	من جهة قوى - قواها - المعدنية	من جهة قواها المغذية	آتش
	(۱۴). (۶۳). (۶۸)	من جهة- حيث لها- قواها النباتية	من جهة قواها المغذية	عاصی
		من جهة قواها المغذية	من جهة قواها المغذية	الصدیق و جاموس
واژگان «كان بطبعه» در سه تصحيح آمده که صرفاً در یک نسخه آمده است، اما از لحاظ مضمونی «كان بطبعته» صحيح است که در تصحیح آتش و عاصی آمده است.	(۱۷). (۵۲). (۷۷). (۲۸). (۳۱)	كان لطبعته	كان بطبعه	مهرن
	(۲)	كائن بطبعته	كان بطبعه	جامع البدائع
	(۱)	كانت بطبعه	كان بطبعته	آتش
	(۴۳)	كانت بطبعته	كان بطبعته	عاصی
	(۱۴). (۱۸). (۳۹). (۳۲). (۱۶). (۶). (۲۲). (۶۵). (۸). (۷۹). (۷). (۳۷). (۳۶). (۴۶). (۴۴). (۲۵)	كان بطبعته	كانه بطبعه	الصدیق و جاموس
	(۲۴)	كان -		
	(۶۳). (۶۸). (۴۴). (۱۲)	كان بطبعه		
	(۲). (۱). (۴۳). (۱۷). (۱۸). (۳۲). (۱۶). (۶). (۲۴). (۲۲). (۶۵). (۸). (۷۹). (۵۲). (۷۷). (۷). (۳۷). (۲۸). (۳۱). (۴۴). (۲۵)	المنیلة	المنبعث	مهرن
	(۱۴). (۴۶)	المنیلة	المنبعث	جامع البدائع
(۳۹)	المنبعثة	المنالة	آتش	
واژه المنبعث در تصحيح مهرن و جامع البدائع آمده که از لحاظ محتوایی واژه المنیلة که				

در تصحیح عاصی و الصدیق و جاموس آمده، صحیح است.		المنیلة	عاصی
	(۶۳). (۶۸). (۶۴). (۱۲)	المنبعث	الصديق و جاموس
	(۳۶)	المسئلة	جاموس
«شوقاً طبيعياً وعشقا غریزياً» در تصحیح مهرن، جامع البدائع و الصدیق و جاموس آمده که از لحاظ محتوایی «توقاناً طبيعياً وعشقا غریزياً» صحیح است.	(۵۲). (۱۷). (۱)	شوقان طبعی و عشق غریزی	مهرن
			جامع البدائع
			آتش
			عاصی
	(۲). (۴۳). (۱۴). (۱۸). (۲۴). (۲۲). (۶۵). (۸).	توقاناً طبيعياً و عشقاً غریزياً	الصديق و جاموس
	(۷). (۴۶). (۴۴). (۲۵)		
	(۳۹). (۳۲). (۱۶). (۶۳). (۶۸). (۶۴). (۷۹). (۷۷).	شوقاً طبيعياً و عشقاً غریزياً	
(۳۷). (۲۸). (۳۱). (۱۲)			
	(۶)	توقان طبعی و عشق غریزی	

تصحیح نسخه کهن ترجمه فارسی رساله فی العشق

نسخه‌هایی از ترجمه این رساله در دست است که قدیمی‌ترین این نسخه‌ها به تاریخ ۱۰۵۸ هجری قمری برمی‌گردد. اهمیت این ترجمه کهن، رابطه آن با نسخه اصیل رساله فی العشق است که با اثبات قدمت این نسخه‌ها تا عصر ابن سینا، بسیاری از تغییرات و اشتباهات صورت گرفته در نسخه بدل‌ها را می‌توان اصلاح و تصحیح کرد. در این بخش سعی می‌شود تا با ارزیابی تصحیح انجام شده این ترجمه، دلایل ترجمه شدن رساله در عصر ابن سینا نیز بررسی شود.

محمد مشکات تصحیحی از نسخه ترجمه فارسی رساله فی العشق با عنوان رساله عشق منتشر کرده که فاقد مقدمه و اطلاعات درباره شیوه تصحیح است (چاپ کلاله خاور: ۱۹۴۰م/۱۳۵۹ق/۱۳۱۹ش). با

تطبيق این تصحیح با نسخه‌های موجود از این رساله و همچنین تاریخ کتابت چاپ‌شده در انتهای تصحیح، می‌توان آن را منطبق بر نسخهٔ مجلس به شماره ۱۰۱۹۹ دانست. حاشیه‌نویسی‌های این نسخه در تصحیح انعکاس یافته است: «الصوفی: پانویس - حاشیه الفضولی، نسخه چاپی المعصری. صحیح المعصومی»/بن‌سینا، ۱۳۱۹هـ، ص ۱).

بر اساس فنخا، سه نسخه از ترجمه *رسالة فی العشق* در کتابخانه‌ها گزارش شده است (درایتی، ۱۳۹۱، ج ۲۲، ص ۶۵۹):

۱. کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۰۱۹۹/۲، تاریخ کتابت ۱۰۵۸ق (فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس، ج ۳۲، ص ۲۴۲).

۲. کتابخانهٔ ملک، شماره نسخه ۴۶۵۷/۲۰، تاریخ کتابت ۱۰۶۳ق.

۳. کتابخانهٔ وزیری یزد، شماره نسخه ۲۲۱۹، تاریخ کتابت ۱۳۷۸ق.

مصحح در خصوص تاریخ تصنیف اثر اشاره‌ای روی جلد کتاب داشته که این رساله در عصر مؤلف یعنی سدهٔ پنجم ترجمه شده است، اما برای اثبات این مدعا دلیلی نیاورده است. قدیمی‌ترین نسخه‌ای که از ترجمهٔ این رساله تاکنون در دسترس است، همین نسخهٔ تصحیح شده و به تاریخ کتابت ۱۰۵۸ق است. اما مؤیداتی دربارهٔ قدمت ترجمه از لحاظ خود نسخهٔ در دسترس و از لحاظ تطبیق ویژگی‌های نحوی نثر این رساله با نثر سدهٔ پنجم وجود دارد. بر اساس خود نسخه و حاشیه نویسی‌های آن دریافت می‌شود که کاتب بر اساس نسخه‌های در دسترس خویش، تفاوت‌های نسخ را نشان داده است. این موضوع مؤید وجود نسخه‌های قدیمی‌تر از نسخه سال ۱۰۵۸ق است. دیگر اینکه مترجم به نسخهٔ اصلی *رسالة فی العشق* دسترسی داشته است؛ زیرا در بخش‌هایی که تفاوت میان نسخه‌ها وجود دارد، ترجمه از روی نسخهٔ اصلی است. به‌عنوان مثال در *رسالة عشق* «جواهر بسیطه که حس ندارند» ذکر شده است، درحالی‌که اکثر نسخه‌های موجود به‌جز چند نسخه نظیر نسخهٔ کتابخانهٔ ظاهریه، جواهر *غیرالحیه* به‌جای جواهر *غیرالحسیه* آمده است. براساس تقدم و تأخر تاریخی نسخه‌ها تغییر *الحسیه* به *الجسمیه* و سپس *الحیه* بوده است. قدیمی‌ترین نسخهٔ دارای تاریخ موجود، نسخهٔ کتابخانهٔ اونیورسیتته استانبول، شماره ۴۴۱۱/۷، تاریخ کتابت ۵۷۶ق است که در آن واژهٔ *الجسمیه* آمده است. به‌کار رفتن «جواهر بسیطه که حس ندارند» در این ترجمه نشان‌دهندهٔ در دسترس بودن نسخهٔ اصلی و قدیمی نزد مترجم است. نسخه‌ای پیش از ۵۷۶ق که در آن *الحسیه* به *الجسمیه* و *الحیه* تغییر نکرده است.

احتمالاً مشکلات مدعای ترجمه‌شدن این رساله در دوره مؤلف را بر اساس ویژگی‌های نحوی نثر این رساله بیان داشته است. با تحقیق در رسائل دیگری از ابن‌سینا که در عصر مؤلف ترجمه و شرح شده، به‌عنوان مثال شرح رساله الطیر که عمر بن سهلان ساوجی (سده پنجم) انجام داده، شباهت‌های ویژگی‌های نحوی در دو اثر مشهود است، و مدعای مشکلات درباره ترجمه این رساله در عصر مؤلف تأیید می‌شود.

مهم‌ترین وجه نحوی نثرهای این دوره عبارت است از:

(الف) آوردن مفعول بعد از فعل (صدیقیان و خانلری، ۱۳۸۳، ص ۱۶، ۱۸۰)

شرح رساله طیر: شرح کردم این رسالت را.

رساله عشق: جمع کنیم ترا - گزارد حق‌های تو را

(ب) آمدن حرف اضافه پیش از مفعول به جای آوردن «را» پس از آن

شرح رساله طیر: تا هم از سخنان او شرح کردم.

رساله عشق: از برای خوشنودی جستن تو

(ج) به‌کاربردن بیش از حد «را» برای وصل کردن جملات و همچنین طولانی‌بودن جملات که در

هر دو بند انتخاب‌شده از این دو متن مشهود است.

مصحح در تصحیح رساله عشق، هم به نوشته‌های حواشی نسخه توجه داشته و آنها را ذکر کرده

و هم به لحاظ معنایی و لغوی به شرح بعضی مسائل متن به‌صورت پانویس پرداخته است. برخی

اشتباهات نیز در پانویس‌ها رخ داده است؛ به‌عنوان مثال در پانویس صفحه اول آمده است: «کلمه

غیرالحیه را مترجم در اینجا و در فصل ۲ و غیرهما به‌معنی بی‌حس، گرفته است». در صورتی که

یکی از دلایل قدمت ترجمه حاضر از نسخه اصلی و در عصر مؤلف، ترجمه واژه جواهر بسیطه

غیرحسیّه به جواهر بسیطه که حس ندارند، است. مصحح برای تصحیح به دو نسخه (نسخه

کتابخانه ملک، شماره ۴۶۵۷/۲۰، نسخه کتابخانه وزیر یزد، شماره ۲۲۱۹) از سه نسخه

موجود که در فهرست‌ها آمده، مراجعه نکرده است.

ترجمه فارسی

۱. ترجمه فارسی در کتاب الفوائد الدرّیّة

ترجمه ضیاء‌الدین دری از *رساله فی‌العشق* در ابتدا در کتاب *الفوائد الدرّیّة* و سپس به صورت جداگانه در سال ۱۳۵۸ هـ.ق و هم در کتاب *رسائل فلسفی* در سال ۱۳۸۸ توسط انتشارات آیت اشراق منتشر شده است (۱۹۳۹ م/۱۳۵۸ ق/۱۳۱۸ ش). این ترجمه مشخص نیست از کدام نسخه ترجمه شده و از این لحاظ که بسیار متفاوت از نسخه اصیل است، به لحاظ دقت فلسفی دارای نقصان‌های فراوان بوده و بنابراین ترجمه آن نیز قابل ارجاع نیست. در این ترجمه به تمایز ماهیت و وجود، و اصالت دادن به وجود توجه شده که در هیچ یک از نسخه‌های رساله این نکات وجود ندارند.

مترجم در ترجمه اثر بخش‌هایی را از خودش اضافه کرده که در متن چنین چیزی وجود ندارد، این موضوع بدون حتی یک تذکر یا علامت که نشان دهد متن از مترجم است، اضافه شده است. از نظر محتوایی نیز مترجم در متن دست برده، زیرا در فصل اول ابن‌سینا، عشق را سبب وجود هویات‌مدبره می‌داند، اما مترجم به سبب بقاء وجود ترجمه می‌کند.

۲. ترجمه فارسی در مجموعه ابن‌سینا و عرفان با رساله فی‌ماهیه‌العشق

عبد‌الغفور روان‌فرهادی و عبدالله سمندر غوریانی در این مجموعه علاوه بر نگارش و جمع‌آوری مقالاتی درباره *رساله فی‌العشق*، تصحیح آتش را از رساله بازنشر کرده‌اند و ترجمه‌ای از آن را نیز به زبان دری آورده‌اند (کابل: ۱۹۸۰ م/۱۴۰۰ ق/۱۳۵۹ ش). سمندر غوریانی رساله را ترجمه کرده و مقدمه‌ای نیز بر آن نوشته است. مهم‌ترین وجه شاخص این ترجمه روان‌بودن آن و وابستگی آن به تصحیح آتش است. مترجم در انجام ترجمه، به‌رغم اطلاع از ترجمه قدیمی این رساله (رک: *روان‌فرهادی و سمندر غوریانی*، ۱۳۵۹، ص ۱۴)، آن را مدنظر قرار نداده است. در مقدمه مترجم ترجمه‌های پیشین از این رساله را نقد می‌کند. غوریانی در نقد ترجمه ضیاء‌الدین دری بیان می‌کند که مترجم برای ترجمه، نسخه چاپی یا خطی عربی ناکامل و گاهی تحریف‌شده‌ای را انتخاب کرده و مطالبی را نیز از خویش به آن افزوده است، بدون آنکه مشخص کند که کدام سخن مؤلف و کدام شرح مترجم است. غوریانی دلیل بی‌اعتنایی به ترجمه کهن از رساله را مقایسه آن با متن انتقادی عربی و نبود شواهدی برای پذیرفتن قدمت ترجمه در عصر ابن‌سینا بیان می‌کند.

مهم‌ترین اشکال ترجمه، در نظر نداشتن ترجمه کهن اثر و اتکای آن به تصحیح آتش و بنابراین بروز آن اشتباهات در ترجمه است. ذکر این اشتباهات از جهت تأثیر بر خوانش متن دارای اهمیت است. به عنوان مثال، موجودات ساده غیرحیه در ترجمه جواهر بسیطه غیر الحسیه آمده، اما در ترجمه کهن، جواهر بسیطی که حس ندارند، آمده است، ترجمه جوهر به موجودات نیز اشتباه است. نیروی تغذیه‌گر نیز در ترجمه نوات قوی المعدنیه نیز از همین نوع اشتباهات است. علاوه بر این اشتباهات، اصطلاحات نفوس خدایی، فرزندگان و ظریفان، و هویت‌های تحت‌تدبیر، برای نفوس الهی، طرفاء و فتیان و هویات مدبره، برگردان خوبی نیستند؛ زیرا مصداق نفوس الهی، نفوس ناطقه بشری و فلکی است و چون در فلسفه ابن‌سینا الهیات و الهی‌بودن صرفاً به معنای خداشناسی و خدایی نیست، بنابراین نفوس خدایی، بازگردان درستی برای نفوس الهی نیست. ترجمه طرفاء به فرزندگان نیز صحیح نیست و برای فتیان نیز برگردانی در متن نیست. هویت‌های مدبره نیز به معنای هویت‌های تحت‌تدبیر، ترجمه شده که در متن به معنای فاعلی، یعنی هویت‌های تدبیرکننده، لحاظ شده است.

ترجمه انگلیسی امیل فاکنهایم

امیل فاکنهایم^۱، در سال ۱۹۴۵ م/۱۳۶۴ ق/۱۳۲۴ ش، این رساله را از روی تصحیح نسخه چاپ مهران به انگلیسی ترجمه کرد (Ibn Sina, 1945, p.211-228). مترجم هدف از این ترجمه به زبان انگلیسی را ناقص‌بودن و یا حتی در برخی جهات، اشتباهات موجود در ترجمه فرانسوی مهران از این رساله دانسته است. فاکنهایم در این ترجمه، سعی کرده است تا به تفسیر متن نیز بپردازد.

پس از بررسی جملات ابتدایی متن، این اشکالات به چشم می‌خورد:

۱. برای واژگان هویات مدبره آمده است: "pervading all beings"؛ یعنی نفوذ عشق در کل موجودات، درحالی‌که هویات مدبره در تمایز با هویات غیرمدبره یعنی واجب‌الوجود آمده است.

1- Emil L. Fackenheim

۲. برای واژگان بسائط غیر الحسیه آمده است: “substances which are simple and inanimate”؛ یعنی جواهری که بسیط و غیرزنده هستند، درحالی که واژه الحیه که در تصحیح مهین انتخاب شده و ترجمه از آن صورت گرفته، اشتباه است.
۳. برای واژگان ظرفاء و فتیان للأوجه الحسان آمده است: “noble-minded and young for external beauty”؛ در اینجا فتیان به معنای جوان ترجمه شده است، درحالی که فتیان به جوانمردان و نوعی از مسلک ایشان اطلاق می‌شود.
۴. برای واژگان توقاناً طیباً آمده است: “natural desire”؛ به معنای میل طبیعی، اما واژه توقاناً به معنای شوق است، و در این رساله، تفاوت میان شوق با میل و حب یا عشق دارای اهمیت است.

مقالات

۱. مقاله رساله فی العشق ابن سینا و عشق فتیان، از گرونباوم

گرونباوم^۱ در این مقاله به موضوع ریشه‌های تفکر ابن سینا درباره عشق توجه می‌کند (Grunebaum, 1952, p.233-238). در این مقاله مراتب عشق از منظر ابن سینا، مورد بحث نیست بلکه مبحث عشق فتیان که عشق به خود عشق است، به عنوان اصل موضوع مطرح شده است. به نظر محقق، رساله عشق ابن سینا در حوزه نفس‌شناسی (علم النفس) است و ابن سینا در این باره بیش از آنکه تحت تأثیر افکار نوافلاطونی و کندی و فارابی باشد، از ادب و شعر پیش از خود سود برده است. در این زمینه او از گزارش مسعودی، درباره مجلس دوازده مسلمان و یک موبد در دربار یحیی برمکی سند می‌آورد که درباره عشق سخن می‌گویند؛ و همچنین تأثیر رسائل إخوان الصفاء را بررسی می‌کند. آنچه ارزش یافته‌های مؤلف در تأیید مدعایش را کاهش می‌دهد، بی‌توجهی به مراتب عشق در متن رساله فی العشق است. محقق صرفاً آنچه را که ابن سینا در فصل عشق در ظرفا و فتیان بیان داشته، پیش فرض مدعای خویش قرار داده است. محقق بر اساس فصل یادشده به چگونگی تأثیر مراتب پایین‌تر عشق، یعنی عشق غریزی انسان در جهت مراتب والاتر آن یعنی صعود نفس به عشق الهی

1- Grunebaum, G. E. von

تأکید می‌کند و نتیجه می‌گیرد که نزد ابن‌سینا عشق به زیبایی بیرونی به نیل به الوهیت یاری‌رسان است؛ زیرا نفس حیوانی با الحاق به نفس ناطقه و از خلال این قوه عالی‌تر به مرتبه‌ای شریف و عالی دست می‌یابد. در ادامه محقق به این مسئله توجه می‌کند که آیا ابن‌سینا سعی داشته که در رساله فی‌العشق بنیانی فلسفی برای مترادف عربی عشق عیاری بسازد. او در این باره با تحلیل ادب و شعر سده‌های چهارم و پنجم به افرادی نظیر ثعالبی (۳۵۰-۴۲۹هـ)، توحیدی (۳۱۰-۴۱۴هـ)، ابن‌داود (۲۵۵-۲۹۷هـ) و مجالس شعر دربار عباسی که گزارش آنها در کتاب مسعودی آمده است، می‌پردازد (Grunebaum, 1952, p.235)؛ به‌عنوان مثال از کتاب ثعالبی با عنوان *یتیمه الدهر* نام می‌برد که در آن به موضوع عشق رمانتیک توجه شده است. ابن‌داود نیز در کتاب *الزهره* فصول متعددی را به موضوع عشق فطیان اختصاص داده است (Ibid). محقق در ادامه، تأثیرات رساله فی‌العشق را در سنت لاتینی پیگیری می‌کند (Ibid, p.238).

۲. مقاله عشق نزد ابن‌سینا، مطالعه‌ای در رساله فی ماهیه‌العشق از راندگرین

این مقاله در مجله اورینتا سوکانا (استکهلم) چاپ شده است (Rundgren, 1978, p.42-62). راندگرین^۱ در این مقاله، تحلیلی انتقادی به ترجمه‌ها و تصحیح‌های صورت‌گرفته از رساله فی‌العشق ابن‌سینا دارد. او ابتدا در مقدمه‌ای نسبتاً مفصل جایگاه بحث درباره عشق در سنت مشائی را واکاوی می‌کند و سپس بدفهمی‌های شارحان ارسطو را از متافیزیک ارسطو درباره عشق به عقلانیت در انسان، تبیین می‌کند. او در بخش دوم مقاله، ترجمه‌های انگلیسی فاکنهایم و ترجمه‌های فرانسوی مهران را تحلیل و نقد می‌کند. راندگرین با بیان ریشه‌های تفکر ابن‌سینا درباره عشق در آثار ارسطو و اسکندر افرودیسی، آراء مهران را درباره تأثیرپذیری صرف ابن‌سینا از نوافلاطونیان نقد می‌کند. او در بخش سوم مقاله، ریشه‌ها و منابع فکری ابن‌سینا درباره عشق را تحلیل می‌کند و تأثیرپذیری کندی و فارابی را از فلسفه یونان و تأثیر آنها را بر ابن‌سینا گزارش می‌دهد. در بخش چهارم و پنجم با ذکر ترجمه انگلیسی، تصحیح‌های مهران و احمد آتش را از این رساله از نظر توجه به نسخه‌های خطی و انتخاب واژگان در موارد اختلافی، به‌عنوان مثال سه اصطلاح سربان و فیض و تجلی، تحلیل و نقد می‌کند و در بخش ششم، بحث کمال و غایت را در این رساله تحلیل، و مناسبت آن را با اصطلاحات

1- Rundgren, Frithiof

فلسفه ارسطو یعنی تلوس و آگاتون تبیین می‌کند. او در بخش انتهایی نیز مفهوم عشق در مراتب آن را بر اساس اصطلاحات ارسطو تحلیل می‌کند.

۳. مقاله رساله درباره عشق ابن‌سینا و سنت غیرفلسفی مسلمانان اثر بل

جوزف بل^۱ در این مقاله (Bell, 1986, p.73-89) درباره رساله فی‌العشق سخن گفته است. وی در ابتدا به‌طور مفصل درباره ویراست‌های مهم و مطالعات صورت‌گرفته بر این رساله گزارش داده است. سپس خلاصه‌ای از این رساله را برای خواننده بیان، و بر مفهوم عشق تمرکز کرده است. او در انتها جنبه‌های متفاوتی از مفهوم عشق را در این رساله تحلیل کرده، اما تحلیل برهانی و فلسفی مناسبی عرضه نکرده است. مؤلف، قرائت ابن‌سینا از عشق را مطابق با سنت اسلامی نمی‌داند؛ به‌همین دلیل، به مطابقت نظر ابن‌سینا و حلاج درباره عشق مطلق، توجه می‌کند. در این باره به امکان تأثیرپذیری ابن‌سینا از سنت نوافلاطونی نیز اشاره کرده است.

۴. مقاله تفکر عرفانی در ابن‌سینا، اثر صیادت

صیادت^۲ در این مقاله^۳ که در مجله *الدکر* به چاپ رسیده، سه نوع از عرفان‌گرایی را در ابن‌سینا متمایز می‌کند: ۱. عرفان‌گرایی فلسفی که در آن به نظریه فیض و نظریه عشق از منظر سیر نزول (کون) در *اشارات* و از منظر صعود (بازگشت) در *رساله فی‌العشق* می‌پردازد؛ ۲. تأمل درباره عرفان عملی ابن‌سینا که به فصول انتهایی *اشارات* توجه دارد. *فلسفه مشرقیه ابن‌سینا* که به رساله‌های رمزی توجه کرده است، در نتیجه‌گیری نیز بیان می‌کند که عرفان‌گرایی ابن‌سینا جلوه‌گر عرفان‌گرایی فلسفی یا عقلانی است. یانسن این مقاله را چندان اصیل نمی‌داند و آن را بسیار اختلاف‌برانگیز توصیف می‌کند (Janssens, 1991, p.211).

۵. مقاله الهیات فلسفی ابن‌سینا از عشق: مطالعه‌ای در رساله فی‌العشق، از انور

انور اقوال گوناگون محققان را درباره این رساله و ماهیت آن بررسی کرده است (Anwar, 2003, p.331-345). او با بیان آرای محققانی که این رساله را متنی عرفانی، مابعدالطبیعی، غیرفلسفی و

1- Bell, Joseph Norment

2- Ziadat, M

3- Ziadat, M., *Mystical Thought in Ibn Sina*, in: Al-dhikr, p.79-101

این مقاله از این‌رو که بدون تاریخ درج شده است و اطلاعات کتاب‌شناسی آن کامل نبود، یافته نشد و نقد آن از یانسن است (Janssens, 1991, p.211).

حتی فلسفی دانسته‌اند، آن را در حیطة الهیات فلسفی و تحت مقوله الهیاتی عشق خداوند برای انسان‌ها و عشقی که انسان‌ها از خداوند درک می‌کنند، جای می‌دهد. محقق، غایت اصلی رساله را نشان دادن چگونگی سیر و شوق مخلوقات به سوی مبدأ نخستین معرفی می‌کند و سعی دارد این مهم را با بررسی این نکته نشان دهد که: ۱. طبیعت و صفات موجود عالی منطبق با خداوند در مفهوم اسلامی است، ۲. خداوند معشوق، و عشق متعلق به خداوند است. محقق سعی کرده است رویه ابن‌سینا درباره عشق را نوعی رویکرد کلامی وی در الهیات برای تطبیق نظریه صدور (فیض) نوافلاطونی با چگونگی پدیدآمدن تکثر در جهان و همچنین بحث مدبربودن خداوند نشان دهد. براین اساس، بر عشق به عنوان صفت خداوند تأکید کرده که در تمام موجودات به ودیعه گذاشته شده است. محقق عشق خداوند به انسان را نیز براساس تأثیرپذیری ابن‌سینا از عرفایی نظیر حسن بصری و شاگردان مکتب بصره می‌داند. تأکید تفسیر این رساله براساس نظریه فیض، به نوعی رویکرد کلامی را در این تحقیق پر رنگ کرده و پاسخی تبیینی درباره فصول مهم رساله و بنیان‌های فکری آن، در حیطة عشق در هویات بسیطه، نباتات، حیوانات و مراتب والاتر عشق بیان نکرده است.

نتیجه‌گیری

ارزیابی انتقادی تصحیح‌های چهارگانه از رساله فی‌العشق نشان داد که کل نسخه‌های استفاده‌شده در این تصحیح‌ها در مجموع ۱۱ نسخه بوده و در تصحیح آتش بیشترین نسخه‌ها (۷ نسخه) استفاده شده است. این در حالی است که تنها دلیل انتخاب نسخه‌ها برای تصحیح، دردسترس بودن آنها برای مصحح مطرح بوده است. با توجه به تعداد فراوان نسخه‌ها در کتابخانه‌های ایران، بی‌اعتنایی مصححان به این نسخه‌ها توجیهی نداشته است. به یقین عمده اشکالات این تصحیح‌ها در انتخاب واژگان صحیح، با یافتن نسخه اصل و طبقه‌بندی نسخه‌های هم‌خانواده و نسخه بدل‌ها، مرتفع می‌شده است، با این حال هیچ‌کدام از مصححان به این کار مبادرت نکرده و برای تصحیح نسخه اصلی را از میان نسخه‌های موجود انتخاب نکرده‌اند. در ضمن برای انتخاب نسخه اصلی برای تصحیح رساله توجه به ترجمه رساله که در عصر ابن‌سینا انجام شده است، ضروری است. در ارزیابی پژوهش‌هایی پیرامون موضوع رساله نیز مشخص شد که در پژوهش‌های غربی، رساله از جهات تأثیرپذیری از سنت‌های فلسفی افلاطونی و ارسطویی و نوافلاطونی و سنت‌های ادبی - عرفانی اسلامی و تأثیرگذاری بر فلسفه سده‌های میانی بررسی و تبیین شده، اما چنین تحقیق‌هایی در ایران

انجام نشده است و این موضوع نشان از اهمیت این رساله در سنت فلسفی غرب و خلأ تحقیقاتی آن در ایران دارد.

شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آنها^۱:

جدول ۲. شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آن‌ها

شماره	کتابخانه	شماره نسخه	تاریخ کتابت (قمری)
۱	کتابخانه اونیورسیتته	۴۷۱۱/۷	۵۷۶
۲	کتابخانه ایاصوفیه	۴۸۰۱	۶۴۸
۳	کتابخانه ملی	۲۴۱۲/۱	۶۵۹
۴	کتابخانه اسعد افندی در بخش کتابخانه سلیمانیه	۳۶۸۸	۷۳۷
۵	کتابخانه العتبه العلویة	۶۸۵/۶	۷۷۸
۶	کتابخانه مجلس	۳۹۲۳/۹	سده هشتم
۷	کتابخانه ملک	۴۶۴۱/۳	۹۰۴
۸	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۱۵۸۴/۲	۹۱۴
۹	کتابخانه اونیورسیتته	۴۳۹۰/۳۰	۹۲۰
۱۰	کتابخانه کاپیتان پاشا در سر مزار ابویوب انصاری	۱۲۶۲/۴	۹۵۰
۱۱	کتابخانه کوپرولو محمد پاشا و کوپرولو احمد پاشا	۱۵۸۹/۳۶	۹۵۳
۱۲	کتابخانه آکادمی شهر لیدن	۱۴۸۰	۹۵۴
۱۳	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۳۴۴۷/۹	سده دهم
۱۴	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۱۴۹/۷۶	۹۶۲
۱۵	کتابخانه مجلس	۱۰۰۲۹/۶۴	سده یازدهم
۱۶	کتابخانه مجلس	۵۲۸۳/۳۰	سده یازدهم
۱۷	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۰۷۹/۲۴	سده یازدهم
۱۸	کتابخانه دانشگاه تهران	۲۱۰۶/۳	سده یازدهم
۱۹	کتابخانه آستان قدس	۲۳۸۱۶	سده یازدهم
۲۰	کتابخانه مرعشی	۱۵۵۳۷/۲۳	سده یازدهم
۲۱	کتابخانه مدرسه غرب	۱۱۸۷/۱۲	سده دهم یا یازدهم

۱- این فهرست با رجوع به کتاب‌های فنخ‌درایتی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۶۵۶-۶۵۹، دنا(درایتی، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۵۱۲-۵۱۴)، و نیز ارگین (Ergin, 1956, p.35)، قنواتی (1950، ص ۲۸۷-۲۸۸)، گوتاس (Gutas, 2014, p.481)، بروکلمان (Brockelmann, 2018, vol.1, p.851) و مهدوی (۱۳۳۳، ص ۱۸۰) تهیه شده است.

سده یازدهم	۲۹۳۸/۹	کتابخانه مجلس	۲۲
۱۰۳۴	۱۳۸۴/۲	کتابخانه ملی	۲۳
۱۰۴۳	۶۳۴/۳۹	کتابخانه مجلس	۲۴
۱۰۴۶	۱۲۱۹/۱۴	کتابخانه مجلس	۲۵
۱۰۶۳	۹۹۲/۱	کتابخانه ملی	۲۶
۱۰۸۵	۱۷۳۰/۴۴	کتابخانه خزینه در طوپ قاپوسرای	۲۷
۱۰۹۱	۱۲۵۵/۱۵	کتابخانه مجلس	۲۸
۱۰۹۴	۱۲۶۵/۱	کتابخانه فیض الله	۲۹
سده دوازدهم	۲۹۳/۲۰	کتابخانه دانشکده الهیات	۳۰
سده دوازدهم	۱۲۱۶/۱۵	کتابخانه سپهسالار	۳۱
سده دوازدهم	۱۴۴۷۳/۱۲	کتابخانه مجلس	۳۲
سده دوازدهم	۵۹۴۰	کتابخانه آستان قدس	۳۳
۱۱۰۱	۳۵/۳۳-۶۸۵۳/۱۰	کتابخانه گلپایگانی	۳۴
۱۱۰۶	۲۹۷۹/۳	کتابخانه ملی	۳۵
۱۱۰۷	۶۱۶	کتابخانه آستان قدس	۳۶
سده سیزده	۴۶۵۵/۱۴	کتابخانه ملک	۳۷
۱۲۳۲	۱۴۵۸/۲۰	کتابخانه اونیورسیتیه	۳۸
۱۲۴۱	۳۲۳۸/۶	کتابخانه دانشگاه تهران	۳۹
۱۲۶۲	۱۱۳/۲	کتابخانه نوربخش (کتابخانه خانقاه نعمت الهی)	۴۰
پیش از ۱۲۷۶	۶۴۲۸	کتابخانه آستان قدس	۴۱
۱۲۷۹	۶۴۵۹/۲	کتابخانه سپهسالار	۴۲
۱۲۸۳	۸۶۱/۱۰	کتابخانه دانشگاه تهران	۴۳
۱۲۸۵	۱۸۰۹/۳	کتابخانه مجلس	۴۴
سده سیزدهم	۶۵۲۲/۵	کتابخانه سپهسالار	۴۵
۱۳۰۹	۱۵۹۸۲/۶	کتابخانه مجلس	۴۶
سده چهاردهم	۱۵۱۱۳/۲۵	کتابخانه مرعشی	۴۷
۱۳۳۴	۱۰۰۰/۲۱	کتابخانه دائرةالمعارف	۴۸
۱۳۴۲	۲۰۰۱/۱۴	کتابخانه ملک	۴۹
۱۳۴۲	۲۰۱۹/۳	کتابخانه ملک	۵۰
۱۳۴۷	۴ مجموعه بدون شماره	کتابخانه امام جمعه	۵۱
۱۰۶۳	۲۵۰۷۲	کتابخانه ملی	۵۲
بی تاریخ	بدون شماره/۳	کتابخانه علامه طباطبایی	۵۳
بی تاریخ	ج-۱۵/۱۳	کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	۵۴
بی تاریخ	۸۷۱/۱۷	کتابخانه دانشگاه تهران	۵۵

بی‌تاریخ	۴/۲	کتابخانه محمد هلال	۵۶
بی‌تاریخ	۴۹۱/۴	کتابخانه شیخ علی حیدر	۵۷
بی‌تاریخ	۱۰۲۰۰/۷	کتابخانه مدرسه غرب	۵۸
بی‌تاریخ	۷۰۰/۵	کتابخانه مدرسه غرب	۵۹
بی‌تاریخ	بدون شماره	کتابخانه کاشف الغطاء (علی و الحسین)	۶۰
بی‌تاریخ	۹۸۰/۱۲	کتابخانه آکسفورد	۶۱
بی‌تاریخ	۲۹۰/۳	کتابخانه آکسفورد	۶۲
بی‌تاریخ	۹۷۸/۱	کتابخانه موزه بریتانیا	۶۳
بی‌تاریخ	۱۴۴۸/۱۲	کتابخانه حمیدیه جزء کتابخانه مرادمالا	۶۴
بی‌تاریخ	۴۸۹۴/۱۲	کتابخانه نور عثمانیه	۶۵
بی‌تاریخ	۱۴۶۱/۱۰	کتابخانه راغب پاشا	۶۶
بی‌تاریخ	384g	کتابخانه جان رایلندر در شهر منچستر	۶۷
بی‌تاریخ	۹۴	کتابخانه امپراتوری ادبی در اونیورسیتته شهر پترسبورگ	۶۸
بی‌تاریخ	۴۹۸۹/۱۲	کتابخانه یوسف آغا	۶۹
بی‌تاریخ	۶۶۸/۱	کتابخانه آستان قدس	۷۰
بی‌تاریخ	۶۷۰	کتابخانه آستان قدس	۷۱
بی‌تاریخ	۱۰۶۰/۱۴	کتابخانه مجلس	۷۲
بی‌تاریخ	۱۷۶۸/۹	کتابخانه مجلس	۷۳
بی‌تاریخ	۷۹/۹	کتابخانه ملی	۷۴
بی‌تاریخ	۳۰۸/۳	کتابخانه ملی	۷۵
بی‌تاریخ	۱۱۹۴	کتابخانه حسین چلیپی	۷۶
بی‌تاریخ	۳۲۷۱۱	کتابخانه ملی	۷۷
بی‌تاریخ	۵۴۱	کتابخانه اونیورسیتته (اسماعیل صائب)	۷۸
بی‌تاریخ	۵۴۳۳	کتابخانه دارالکتب ظاهریه	۷۹

منابع

- ابن ابی‌اصیبغه، احمد بن قاسم (۲۰۰۱م)، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*، محقق عامر نجار، القاہرہ، الہیئۃ المصریہ العامہ للکتاب.
- ابن سینا، حسین بن عبداللہ (۱۴۱۳ھ)، *الاشارات و التنبیہات*، شرح خواجہ نصرالدین طوسی، بیروت، نعمان.
- _____ (۱۹۸۹م)، *تسع رسائل فی الحکمہ والطبیعیات*، القاہرہ، دار العرب للبیستانی.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۹۸۳م)، *التفسیر القرآنی و اللغة الصوفیة فی فلسفة ابن سینا*، تحقیق حسن عاصی، بیروت، المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع.
- _____ (۱۴۲۵هـ)، *جامع البدائع*، تحقیق محمدحسن محمدحسن ابراهیم، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- _____ (۱۳۳۵)، *جامع البدائع*، تعلیق محی الدین صبری الکردی الکانی مشکانی السنندجی. القاهره، چاپخانه السعاده.
- _____ (۱۳۹۳)، *جامع البدائع*، با کوشش یوسف باباپور، تهران، انتشارات سفیر اردهال.
- _____ (۱۴۰۰هـ)، *رسائل ابن سینا*، استانبول، جامعه استانبول.
- _____ (۱۹۵۳م)، *رسائل ابن سینا*، عنی بنشره حلمی ضیاء اولکن و احمد آتش، استانبول، جامعه استانبول.
- _____ (۲۰۰۵م)، *رسالة فی العشق*، شرح و تحقیق حسین الصدیق، راویه جاموس، دمشق، دارالفکر.
- _____ (۹۰۴هـ)، *رسالة فی العشق*، کتابخانه موزة ملک، نسخه شماره ۴۶۴۱/۳.
- _____ (۱۳۱۹)، *رسالة عشق*، ترجمه محمد مشکات، تهران، کلاله خاور.
- _____ (۱۴۰۴هـ)، *الشفاء - الهیات*، مصحح ابراهیم مدکور، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵هـ)، *طبیعیات الشفاء*، مصحح ابراهیم مدکور، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- _____ (۱۳۹۱)، *فهرستگان نسخه های خطی ایران (فتخا)*، تهران، سازمان اسناد کتابخانه ملی، ج ۲۲، ص ۶۵۶-۶۵۹
- _____ (۱۳۸۵)، *فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا)*، مشهد، مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد. ویراست اول، ج ۷، ص ۵۱۲-۵۱۴.
- _____ (۱۳۹۹)، *فهرستواره دست نوشته های ایران (دنا)*، مشهد، مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد. ویراست دوم، ج ۱۲، ص ۶۰۱-۶۰۳.
- _____ (۱۳۵۹)، *ابن سینا و عرفان با رسالة فی ماهیة العشق*، با کوشش حسین فرهمند، کابل، آکادمی علوم افغانستان.

صدیقیان، مهین‌دخت و خانلری، پرویز (۱۳۸۳)، *ویژگی‌های نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم هجری*، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
قنواتی، جورج شحاته (۱۹۵۰م)، *مؤلفات ابن‌سینا*، القاهرة، دارالمعارف بمصر.
مهدوی، یحیی (۱۳۳۳)، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
نعسانی حلبی، محمد (۱۳۸۹)، *نصوص الکلم علی کتاب فصول الحکم*، به کوشش علی اوجبی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- Anwar, Etin(2003), *Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the Risālah fī al-'Ishq*, Islamic Studies, 42(2), p.331-345.
- Bell, J(1986), *Avicenna's Treatise on Love and the Non-Philosophical Muslim Tradition*, in: Der Islam, 63(86).p.73-89
- Brockelmann, Carl(2018), *History of the Arabic Written Tradition*, Supplement Volume 1, Translated by Joep Lameer, Leiden, Boston, Brill.
- Ergin, Osman(1956), *ibni sina bibliografyasi*, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası.
- Gohlman, W.E.(1974), *the life of Ibn Sina, a critical edition and annotated translation*, Albany, State Univerdity of New York Press.
- Grunebaum, G. E. von(1952), “Avicenna's Risāla fī l-'išq and Courtly Love”, *Journal of Near Eastern Studies* 11, no. 4 (Oct).
- Gutas, Dimitri(2014), *Avicenna and the Aristotelian Tradition Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, Leiden, Boston, Brill
- Ibn Sina (Avicena) (1945), “*Risalah fi'l- 'ishq*” (*A Treatise on Love*), transl. Emil L.Frankenheim, In: *Mediaeval Studies*, vol. 7. [S. 1.]: [s. n.].Ibn Sina (Avicena). “*Risalah fi'l- 'ishq*”. In: *Islamic Philosophy Online*. Online, 2014. Internet, <http://www.muslimphilosophy.com>
- Janssens, Jules L(1991), *An Annotated Bibliography on Ibn Sina (1979-1989)*, Louvain, Leuven University Press
- Mehren M. A. F(۱۸۹۴), *Traités mystiques d'abou Ali al-Hosain b. Abdallah b. Sina ou d'Avicenne*, 4 vv., Leiden (3): *Traité sur l'amour (R. fī l-'išq)*.
- Rundgren, Frithiof(1978), “Avicenna on Love: Studies in the Risāla fī māhiyyat al'ishq“, *I. Orientalia. Suecana*, 27-8, p.42-62.